

Léptékváltó eszmetörténet? A 18. századvég politikai diskurzustörténetének főbb módszertani kérdései

Hönich Henrik

NKE EJK MTKI

Trencsényi Balázs elsőként 2002-ben megjelent, kimerítő historiográfiai és egyben módszertani-programadó tanulmányában, majd később más munkáiban is a közép-kelet-európai „diskurzív teret” mint [idézem] „az európai kultúra központibb területeiről” eredő, „általában egyirányú transzmissziós folyamat eredményét” határozta meg. Majd e tételből kiindulva, említett tanulmányában a következő megállapítást tette [ismét idézet következik]:

„[...] [A] kelet-közép-európai szellemi magaskultúrák története [...] diszkontinuitások sorozata: [m]íg az európai kultúra megújuló központi területén [...] sokkal erősebb a megfogalmazások lineáris önfejlődése (az egyik diskurzív keret alakul át a másikba), a kelet-közép-európai kulturális recepciók természete egy olyan szellemi környezetet teremtett, amelyben az európai hagyomány különböző rétegei, amelyek más-más pillanatokban emelkedtek be e kontextusokba, gyakran egymással is konfliktusba kerültek.”¹

Trencsényi mindebből egyrészt azt a következtetést vonta le, hogy a közép-kelet-európai térség vonatkozásában a „fogalmi akkumuláció” relatív hiánya-hiányosságai miatt a koselleckiánus *Begriffsgeschichte*re alapozó fogalomtörténet elemzési stratégiái problematikusnak minősíthetők. Másrészt ugyanilyen következtetésre jutott a Quentin Skinner nevével fémjelezhető, „az egyéni beszédaktusokból kiinduló” közelítésmód tekintetében. A kultúrtranszferek előbbi idézetben említett, döntően egyirányú mivoltából következő töredezettség eredményeképp ugyanis a közép-kelet-európai diskurzív tér [idézem] „kevésbé hasonlít a Skinner által paradigmaticusan elemzett autark keretekhez, ahol a cselekvő a rendelkezésére álló és a hallgatóság által többé-kevésbé osztott ideológiai konvenciókból válogatva igyekszik önmagát legitimálni”. Előbbiben ugyanis a „»fordítás« és a »beemelés« gesztusa” legalább ennyire paradigmaticus szerepet játszik, emiatt pedig „az elemzés nem tekinthet el a nyelvhasználat kollektív aspektusától (milyen diskurzusok milyen integrációs és recepciók folyamatokon mennek át?).”² Mindezekkel összefüggésben Trencsényi a térség politikai diskurzustörténetének leginkább adekvát elemzési eszközeként a főképp John G. A.

¹ Más szavakkal „a politikai diskurzusokat „olyan beszédmódok »horizontális« kölcsönhatása jellemezte, amelyeket szülőföldjükön egy »vertikális« kontinuumra lehetne helyezni.” Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem–Társadalomtudományok” konferencia anyagai.* Atelier füzetek 3. L’Harmattan–Atelier, Budapest, 2002, 141.

² Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 142.

Pocock nevével fémjelezhető „politikai nyelv” heurisztikus kategóriáját ajánlja, amely olyan köztes, a makro- és mikroszint között közvetíteni képes, a kollektív és az egyéni dimenziók közti interakciókra is érzékeny (de azért tegyük hozzá: ezen belül a kollektív szintnek elsőbbséget adó) elemzési perspektívát nyújt, mely [idézem] „leginkább természetes módon épül a komparatív megközelítésmódra.”³

Hiba volna eltekinteni attól, hogy a fenti, főképp a nyelvi keretek kollektív dimenziójának figyelmet szentelő közelítésmód felvázolására egy regionális-komparatív eszmetörténeti módszertan vonatkozásában kerül sor. Trencsényi általános értelemben maga is hangsúlyozza azt, hogy a „különböző elemzési stratégiák különböző *léptékekben* rajzolják meg egy közösség fogalomhasználatának komplex térképét.” Vázolt módszertanának eszköztárát vállaltan a regionális- összehasonlító perspektíva határozza meg.

A közép-kelet-európai kulturális/diszkurzív tér elemzési kategóriáját most adottnak véve, az ennek történeti mibenlétére vonatkozó kérdésekre nem kitérve azt mondhatjuk, hogy ha erre nézvést el is fogadjuk a Trencsényi által vázolt elméleti-módszertani megfontolásokat, ennél kisebb léptékű, a „nemzeti” dimenzióban (és ezen belül is a különböző szubkulturális, rendi, felekezeti és más típusú rétegződések mentén) mozgó eszmetörténeti kutatások esetében már más preferenciákat érdemes szem előtt tartanunk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy amennyiben elszakadunk az összehasonlító perspektíva által megkövetelt, óhatatlanul nagyobb léptéktől, egy ilyen „nemzeti” keretben még abban az esetben is megkerülhetetlen az egyéni beszédaktusokból kiinduló mikroszintű vizsgálati lépték, ha a kelet-közép-európai térség egyes „nemzeti” politikai diskurzusainak reflektív-másodlagos jellegére és töredezettségére vonatkozó állítást (részlegesen vagy akár teljes mértékben) érvényesnek tekintjük és ennek folyamányaképp fontos szerepet szánunk a kulturális transzferrel kapcsolatos jelenségeknek és ezek kutatásának is.

Ezenkívül úgy gondolom, hogy egy ilyen széles és laza értelemben vett „nemzeti” kutatási perspektívában még a töredezettség-tézis elfogadása esetén sem érdemes a fogalomtörténeti módszerről lemondani: a fogalomtörténeti megközelítés a hosszabb távú „történeti mozgások” kontextuális elemzéseket követő leírásának nélkülözhetetlen eszköze. E tekintetben érdemes Szabó Márton megjegyzését felidézni, mely szerint a kosellecki közelítésmód Trencsényi-felé leírása, amely azt mint „immanens jelentésstruktúrák” időbeli kialakulását vizsgáló eljárást azonosítja be, túlságosan leegyszerűsítő. Mint a *Geschichtliche Grundbegriffe* demokrácia fogalmát tárgyaló szócikkét példaként felhozva fogalmaz, abban

³ Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 145.

„nagyon nehéz jelentésimmanenciát találni. Inkább a jelentések és politikai helyzetek kavalkádja bontakozik ki a lapokon, vagy ahogy Koselleck írja a szócikk általa jelzett részében, »az össz-szómező átalakításának és elmozdításainak sora«”.⁴

Bár a kora újkori anyagra fókuszált, e tekintetben a klasszikus századfordulóra nézvést is irányadónak tekinthetők Bene Sándor bizonyos meglátásai. Bene, Trencsényihez hasonlóan „Közép-Európának a Magyar Királyság reprezentálta régiója” speciális helyzetéből indult ki. Mint hangsúlyozta, itt „folyamatosan szinte az összes európai politikai nyelvnek egyidejű jelenléte” figyelhető meg. A „nem-egyidejűségek egyidejűsége” fokozott jelenlétének okaként a „hiányosan” kiépült, „a nyugati mintákat sokkal durvább szövedéssel követő” kora újkori intézményrendszert jelölte meg, emellett pedig a részben ebből következő, Nyugat-Európába irányuló, hosszú távon zajló és tömeges peregrináció jelenségét emelte ki. Mindez olyan „politikai diskurzustípusok” egymásratorlódását, egymással való „dialogikus viszonyba” kerülését eredményezte, „amelyek érintkezését a nyugat-európai területek organikusabb fejlődése egyszerűen nem tette lehetővé.”⁵ E politikai nyelvek „előfeltevéseinek”, „irodalmi mintáinak”, „az argumentációt szervező retorikai rendszereknek” adekvát leírását Bene ugyanakkor egy olyan, „lehetőleg induktív módszert” követő értelmezői közelítésmóddal kapcsolta össze, amely „magukból a politikai kommunikációt megőrző szövegekből és közvetlen kontextusukból” indul ki, illetve amelynek feladata „a »beszélők« szándékainak és a »hallgatók« elvárás-értelmezési horizontjainak minél teljesebb feltárása”.⁶

Mindebből ugyanakkor egyfajta *circulus vitiosus* adódik, hiszen az egyes szövegek értelmezése elképzelhetetlen olyan előzetes interpretációs keretek nélkül, amelyek az értelmezést egyáltalán lehetővé teszik. Ennek feloldása Bene részéről egy későbbi (már említett) tanulmányában történik meg, ahol az elemzés folyamatába egy deduktív elemet is bevezetve úgy fogalmaz, hogy az intenciófaktor feltárásának fázisát előfeltételezi az adott megnyilatkozás szélesebb diszkurzív keretéről alkotott munkahipotézis alkotása, „amit azután a konkrét interpretáció vagy gyengít vagy megerősít”.⁷ Ezt másképp megfogalmazva azt mondhatjuk, hogy mivel a politikai nyelvek alapjául szolgáló szövegelemek nem vegytiszta módon különülnek el egymástól a szövegvalóság szintjén, előbbieket hiposztazált, heurisztikus

⁴ Lásd Szabó Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. Budapest, 2003, L'Harmattan, 115–116. Megtalálható még Szekeres (szerk.): *A történelem szerszámosládája*, 161–162.

⁵ Bene Sándor: A történelmi kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 105 (2001) 3–4. szám, 288.

⁶ Bene: *A történelmi kommunikációelmélet*, 287–288.

⁷ Bene Sándor: Tamás, Scotus, Petrarca. A humanizmus politikai nyelvei Andreas Pannonius királytükreiben. In Fazekas Gergely Tamás–Miru György–Velkey Ferenc (szerk.): „*Politica philosophiae okoskodás.*” *Politikai nyelvek és történelmi kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 2013, Debreceni Egyetem, 82.

„egységekként” érdemes alkalmazni. Az egyes érvelés- és beszédmódok merev-kategorikus elkülönítésének létjogosultsága tehát mindenekelőtt heurisztikus-praktikus szempontokból következik és nem tekinthető a történeti szövegvalóságokat rendező „organikus” mozzanathoz. A valóságban sokkal inkább a különböző érvelés- és beszédmódok, valamint az értékvonatkoztatási keretrendszerek és társadalmi-politikai lojalitásirányok hálózatairól beszélhetünk. A szeparációra az interpretáció folyamata során kerül sor, a szövegelemek különböző szemantikai aspektusai szétszalazásával, majd ezeknek a fenti kategóriáknak megfelelő „osztályozásával”. Amikor tehát az elemző a politikai nyelvek/beszédmódok „keveredéséről” beszél, a megfogalmazás már az interpretáció eme másodlagos dimenziója felőli perspektívát követi. Úgy gondolom, mindez ugyanakkor csak abban az értelemben vet fel módszertani dilemmákat, amilyen értelemben minden, a történész utólagos értelmezői aktusai során (óhatatlanul) használt értelmezői kategória esetében: az így „bevitt” utólagos perspektívának köszönhetően, vagyis lényegében az interpretáció során bizonyos elemek kiemelkednek, míg mások háttérbe szorulnak. Mindez persze nem csupán a történész munkájára érvényes: minden értelmezői tevékenység vonatkozásában számot kell vetni azzal az ismeretelméleti-módszertani alapadottsággal, hogy különböző értelmezői pozíciók, kérdésfeltevések és terminológiák rendre az elemzett tárgy más és más elemeinek az előtérbe helyeződésével járnak, illetve azok eltérő mozzanatait fedik el.

A fenti teoretikus-metodológiai megfontolásokat figyelembe véve, valamint azt is rögzítve, hogy a politikai nyelv/beszédmód mint terminus és elemzési eszköz létjogosultságot nyert a hazai szakirodalom egy részében, megítélésem szerint ennek reflektált alkalmazása a kora újkori és a működő rendi alkotmány korának politikai diskurzusaira vonatkozó kutatásokban messzemenően nem elvetendő lehetőség. Mindazonáltal a továbbiakban az adaptáció egy olyan óvatos, kritikus változatát szeretném javasolni, amely a nyilvánvaló előnyök mellett legalább ennyire számot vet a gyakorló eszmetörténész számára vonzó lehetőségeket magában rejtő interpretációs eszköz egyoldalú, reflektálatlan alkalmazásának veszélyeivel, valamint a „helyi” kontextusokba történő közvetlen átültetésből következő torzító hatásokkal.

Egyrészt kérdéses, hogy vajon a klasszikus századforduló magyarországi politikai diskurzusai vonatkozásában biztosra vehetnénk, hogy teljesülnek rájuk nézvést azon ismérvek, amelyeket Pocock egyik fontos módszertani tanulmányában vázolt. Mint az köztudott, Pocock ezen ismérvéket olyan teszt elemeiként ismertette, amely alkalmas arra, hogy segítségével „növeljük a történész magabiztosságát a tekintetben, hogy egy adott nyelv esetében nem a saját

maga által fabrikált kreálmányról van szó.”⁸ A magas absztrakciós szinten mozgó szövegek relatív hiányából, a politikáról való beszéd egyértelműen praxisorientált jellegéből adódóan például bajosan lehetne arról beszélni, hogy a vonatkozó időszak tekintetében a kritikus szintet megütő mennyiségben állnának rendelkezésre olyan szövegek, amelyek a Pocock által említett „Monsieur Jourdain teszt” támasztotta elvárásnak megfelelnek. Nevezetesen annak, hogy a korabeli politikai nyelvhasználatokra vonatkozó önreflexív (meta)diskurzusok szignifikáns mértékben tetten érhetők lennének a korban.⁹

A politikai nyelv kategóriájának alkalmazásával kapcsolatos problematika vonatkozásában emellett mindenféleképpen érdemes komolyan tekintetbe venni azt is, hogy az egyoldalúan a nyelvi keretektől kiinduló, túlzott mértékben azok (ön)mozgását leírni igyekvő, az egyéni beszédaktusok konkrét-szituatív kontextusainak túlságosan kis figyelmet szentelő, a történeti vitakörnyezet figyelembevételét elmulasztó interpretációk könnyen olyan utólag konstruált folytonosságok teremtését eredményezhetik, amelyek nem adekvát módon írják le magukat a nyelvi aktusokat, vagyis mindazt, amit a viták résztvevői megnyilatkozásaik során valójában, az adott szituációban „tettek”.¹⁰ Úgy gondolom, hogy egy ilyen interpretációs keret esetében ténylegesen fennforog annak veszélye, hogy ez adott esetben [Szűcs Zoltán Gábort idézve] „a tényleges cselekvések és szövegek identitását” is alááshatja, mivel benne „csupán a szövegek előtt-mögött létező politikai nyelvek rendelkeznek viszonylag stabil önazonossággal”.¹¹

Összefoglalva az eddigi megfontolásokat, a következő elméleti-módszertani megfontolásokat tartom elsőrendűen fontosnak kiemelni a 18. század vége és a klasszikus századforduló időszakára irányuló eszme- avagy diskurzustörténeti kutatásokat illetően. Elsőként a (véltetőleg már az eddigiek alapján is nyilvánvalóvá vált) módszertani individualista hangsúlyú elméleti elkötelezettséget kell említenem. Jelzem, ebből messzemenően nem következik a szélesebb nyelvi keretekkel számoló absztraktabb elemzési szint, illetve a diskurzustörténeti megközelítés elvetése, illetve ezek irreleváns avagy inadekvát voltának állítása. Az egyéni-egyedi megnyilatkozásokból való kiindulás imperatívusza nem egyenlő azon nyelvi eszköztár negligálásával, amely a nyelvhasználók számára mint egyfajta „készlet” és szabályrendszer rendelkezésre áll. Nyilvánvaló, hogy az egyedi-egyéni megnyilatkozásokból

⁸ Pocock, J. G. A.: The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice. In Pagden, Anthony (ed.): *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe*. Cambridge, 1997, Cambridge University Press, 26.

⁹ Pocock: *The concept of a language*, 27.

¹⁰ Szűcs Zoltán Gábor: Kontinuitás és diszkontinuitás a 18–19. század fordulójának magyar politikai kultúrájában. Politikai diskurzus-történeti esszé. *Századvég*, 25 (2010) 1. szám, 19–42. (Különösen: 32.)

¹¹ Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 36.

való kiindulás esetén sem hagyható figyelmen kívül azon alapvető meghatározottság, miszerint az individuális nyelvi cselekvések, valamint a kollektív nyelvi-diszkurzív és ideológiai konvenciók szintjei kölcsönösen meghatározzák egymást, amennyiben az egyéni megnyilatkozások a történeti és a diszkurzív keretekre vonatkoztatva vizsgálhatók, de ugyanakkor e keretek maguk végső soron maguk is egyéni beszédaktusok sorából épülnek fel.¹² A nyelvhasználat alapvetően társas jellegének elismerése mellett ugyanakkor azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a szemantikai mezőknek mint kollektív konstrukcióknak általában messze nem minden rétege aktiválódik egy-egy nyelvi aktus során. Hogy melyek „válnak láthatóvá”, nos ez az adott politikai, illetve vitaszituáció függvénye. Ebből a szempontból pedig a történeti szereplők mint ágensek tudatosságának a kérdése is mellékes, mind „kibocsátói”, mind „befogadói” oldalon.

Másodsorban úgy gondolom, hogy a szövegelemzéseknek egy olyan szemléleti keretet alkalmazva érdemes nekiállni, amely kiemelt figyelmet szentel [ismét Szűcs Zoltán Gábor szavait idézve] „a politikai kultúra zömét kitevő hiteknek, eszméknek, értékeknek, attitűdöknek”. Vagyis amely nem kizárólag, sőt *elsősorban nem* a korban háttérbe szorított, ám a történészi leírások szerint később többségbe kerülő, a domináns közösségi értelem pozíciójába jutó, „progresszívnek” ítélt értékhierarchiákkal és lojalitásirányokkal kapcsolatba hozható elgondolásokra figyel.¹³ Ennek a 18. századvég és a 18. század első évtizedei politikai diskurzustörténete vonatkozásában többek között a rendi-rendies és a felvilágosult/felvilágosodással kapcsolatos értékkomplexumok korabeli viszonyának megítélését illetően van kiemelt jelentősége: az elemzéseknek e tekintetben mindenekelőtt (az explicit avagy implicit módon) a reformkori liberalizmus és a nacionalizmus utólagos jelentőségéből kiinduló értelmezői kánonok teleologikus erejével szemben kell megfelelő teherbírást mutatniuk.

Előadásom vége felé közeledve érdemes explicitté tenni, hogy a fenti elméleti-módszertani megfontolások alapját azon előfeltevés képezi, mely szerint amennyiben a politikai gondolkodás és diskurzusok történeti megismerésében vagyunk érdekeltek, mindenekelőtt ezek szituációhoz kötöttségéből érdemes kiindulni. Az ilyen irányú, a politika elsődlegesen szituatív jellegére koncentráló vizsgálódások eminens tárgyaként jön számításba egyrészt a gazdag röpiratos korpusz, illetve a különböző műfajokba sorolható, nyomtatásban megjelent, netán kéziratossá váló művek sokasága, valamint a korabeli periodikák eszmetörténetileg releváns anyaga. Ezen, a szakirodalom által részben már figyelemben részesített, a szélesebb értelemben

¹² Trencsényi: *Kulcsszavak és politikai nyelvek*, 145.

¹³ Szűcs: *Kontinuitás és diszkontinuitás*, 31.

vett írásos-nyomtatott nyilvánosság regiszterébe sorolható forráscsoportok mellett ugyanakkor elsőrendű fontosságú volna a politikai eseménytörténethez szorosabban kapcsolódó, a politikai döntéshozatal országos és helyi szintjeihez kötődő, lényegében a diéta, a vármegye, illetve a központi államigazgatás szintjein termelődő szövegtípusok vizsgálatának az eddigieknél nagyobb figyelmet fordítani és a korabeli politikai vitákat erősebb szálakkal e szintekhez kapcsolva vizsgálni. Úgy gondolom, hogy a magyarországi politikai gondolkodás erősen praxisorientált jellegéből adódóan alappal valószínűsíthető, hogy a politika mindennapos működése során keletkezett szövegek figyelembevételével olyan összefüggésekre lelhetünk, amelyek egy absztraktabb közelítésmód alkalmazása esetén rejtve maradnának előttünk. Végezetül a lokalitások szubnacionális szintjének jelentőségére hívnám fel a figyelmet. A működő rendi alkotmányosság korában a politika elsődleges terepe a vármegye. Ezen „elsődleges” szint megismeréséhez a vármegyei politikai csatározásokat, vitákat, a szimbolikus jelentőségű, sokszor bizonyos országos eseményekhez kapcsolódó, a rendi reprezentatív nyilvánosság jelenségeköréhez kapcsolható lokális megnyilvánulásokat, egyáltalán a helyi politika működési mintázatait kell sorra megvizsgálni, mégpedig a helyi tétek kontextusaiba ágyazva. Mindennek társadalom- és politikatörténeti aspektusból az adja a jelentőségét, hogy a 18. század folyamán a nagybirtokos arisztokrácia közvetlen, a familiaritás intézményén keresztül gyakorolt gyámkodásától megszabaduló és így önállósodva a vármegyei politika elsődleges letéteményesévé váló *bene possessionati*, a jómódú birtokos nemesség egyértelmű térnyerése figyelhető meg az országos politikában is.

A fentieket summázva és a lehető legáltalánosabb formában megfogalmazva, adott interpretációs eszköztárak reflektált, *súlyozott* és *kiegyensúlyozott* alkalmazásának kulcsát abban látom, hogy ezeket a kutató a releváns historiográfiai hagyományok, valamint a vizsgált történeti kontextusok, kérdésfelvetések, problémagócok specifikus történeti meghatározottságaira tekintettel veti be, illetve kombinálja egymással. Egy ilyen közelítésmód létjogosultságának alátámasztására pedig mi sem tűnik alkalmasabbnak, mint éppen egy John G. A. Pococktól származó, a kosellecki fogalomtörténet és a cambridge-i eszmetörténet kibékíthetőségének esélyeit latolgató gondolat:

„[S]emmi sem indokolja, hogy a két irányzat ne tudná kölcsönösen erősíteni, ösztönözni, vitára készíteni és gazdagítani egymást. Mindazonáltal be fog bizonyosodni, hogy a két kutatási módszer történelmileg, kulturálisan és nemzeti szempontból is specifikus; kiterjesztett alkalmazásukat Európa összes többi kultúrájára nem lehet anélkül javasolni, hogy ne hívnánk fel a figyelmet arra: egyik sem csodaszer; valamint hogy minden kultúrának [...] megvan a saját múltja és a

sajátos útja e múlt megértésére. E gondolkodásmódok szembesíthetők, összehasonlíthatók és kombinálhatók egymással, de nem homogenizálhatók.”¹⁴

¹⁴ Pocock, John G. A.: Concepts and Discourses: A Difference in Culture? Comment on a Paper by Melvin Richter. In Lehmann, Hartmut–Richter, Melvin (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington D. C., 1996, German Historical Institute, Occasional Paper 15., 58.) Idézi Bene Sándor: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *BUKSZ*, 19 (2007) 1. szám, 64. (Az idézet az utolsó mondat kivételével Bene Sándor fordítása.)